

Рік VII.

Р. 1898 кн. II.

Том XXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ФРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

VII Jahrgang.

1898, II B.

Band XXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Примітки до історії козачини

в поводу книжки: *Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с. 159, 12°.*

Написав **М. Грушевський.**

— — —

I.

Може кого здивує, що я присвячую спеціальну статтю в науковій часописи невеличкій популярній книжці. Але є велика різниця між популярною компіляцією, позбавленою всякої оригінальності, й зробленою спеціалістом популяризацією наскрізь самостійних результатів його власних студій, хоч би вони були й подані в як найпопулярній формі. Таку популяризацію маємо отсе перед собою; маємо в ній результат наукових студій ученого і мусимо числити ся з нею не менше, як би вони були висловлені не в книжці на 10 аркушів 12-ки, а в грубих волюмінах.

В своїх замітках я не маю заміру запускатись в полеміку з впов. автором; в такій мало ще обробленій справі як історія козачини протягом трох століть (XVI—XVIII в.) багато ще суперечних питань, котрі можна різним способом рішати, з різних боків на них дивитись. Деякі спростовання похибок, як я переконаний — не залежних від самого автора, я подам по дорозі. Тепер застановлюсь над кількома з численних питань, порушених книжкою автора, а мої уваги прошу впов. автора прийняти як доказ моєї уваги до його праці й поважання до його наукових студій.

Автор починає генезою козачини; він виводить її з заходів пограничних старост коло оборони; за браком воєнного (боярсько-шляхетського) стану старости почали роздавати „служби“ громадам, а не одиницям управілеюваного стану, громади зобов'язались ставити з кожної „служби“ одного вояка, зате адміністрація не мішалась до їх управи; „таким робом виник громадсько-вічевий устрій. Отсе правдоподібно і є те зерно, що стало початком козачини“. Перші звістки про нього автор бачить в згадці Бельського під 1489 (в книжці хибно 1481 р.) в повстанню Мухи і згадці кнївського привидея 1499 р. З початку XVI в. козаки займають вже значну територію, стрічаємо їх по староствах: Кнївському, Канївському, Черкаському, Переяславському, Білоцерковському, Винницькому, Хмельницькому і ин. (с. 14—15¹). Шан. автор сей свій погляд зв'язує з поглядом пок. Максимовича і між заступниками його називає й мене (с. 13); се дає повід мені до деяких пояснень.

Як і неб. Максимович, я дійсно уважаю вихідною точкою в сій справі колонізаційні обставини. Покійний історик писав в своїм Огляді полків і сотень: „в ті часи неможна було мірковати про більшу користь від хліборобства ніж від козачини, бо треба було воювати для самого хліборобства. Наслідком такого життя хліборобської людности України було не тільки сформованне козацької Запорозької Січи, для відпору кримській Орді, але й розвиток в цілім українськім народі козачини, як осібногo військового стану, що відділив ся від хліборобського поспільства для оборони йогож. Зрештою козак в домашнім житю був такий же хлібороб“ (Собр. соч. I, с. 655—6). Сей погляд цілком справедливий в своїй основі, хоч генеза козачини в дійсности далеко більш скомплікована, а не так дуже проста. Поясню се як можна коротше, в границях своєї короткої замітки.

Пограниче лісової й степової України від початку турецького натиску (поч. X в.) жило все житем повним небезпечности і тривоги, і до неї цілої можна прикласти славу характеристику Курян в Слові о полку Ігоревім: „подъ трубами повити, подъ шеломи възделѣяни, конецъ копия въскормлени, пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напряжены, тули отворени, сабли изострени“. І слово козак, що приходить вже

¹) Тут є lapsus calami: староства Білоцерковське й Переяславське з'явилися значно пізнійше, на початку XVI в. їх не було.

в звістнім „Половецькім словнику“ 1303 р. (Codex cumanicus, ed. Kuun, с. 118) в значінню „сторожа“, може бути цілком приложено до сієї передової сторожі України. Але поруч з сям гартованнем і воєвничістю мусів в парі йти розвій індивідуальности, свободолюбности; самі дбаючи про себе, віддалені від центрів князівсько-дружинного устрою, сі пограничники, певно, мало дбали про князівську власть і нерадо приймали її претенсії; а князі знову мусіли толєровати сю дуже потрібну для них граничну людність. В XIII в. пограничні Побожане, Болоховці, Чернятинці за помочню Татар виломлюють ся зпід княжої власти і завзято борють ся; сі пограничні вороги князівсько-дружинного—устрою — то прототип козачини, а політика „людей Татарських“ випереджує змагання козацьких вождів від Косинського до Орлика — оперти ся на татарсько-турецьких силах в боротьбі з ворожим державним устроєм — польським і московським.

В таких же повних небезпечности й грози обставинах жила Україна почавши від 80-х рр. XV в., коли кримська орда стала в ворожі відносини до Литви й Польщі. Ціла колонізація тих пограничних земель була зметена, заціліли тільки кілька міст під захистом своїх замків, і в них тулилась ціла погранична людність: селяне пересиджували по містах і звідти виходили на роботу. Весь край жив на воєнній стопі, не тільки воєнний стан, але й міщанство й селянство: міщане й селяне в пограничних місцевостях зобовязують ся брати участь в обороні краю, тримати коней, „проти людей неприятельських... повинни конно, збройно бувати“ (люстр. Канівського староства 1552 р.), та й із власного інтересу мусіли привичаюватись до зброї, „рушниці мати і стріляти добре уміти“ (житомирські міщане 1552 р.). Хліборобство, рибальство, взагалі господарство поза стінами міст мусіли вони провадити оружною рукою, як Лясота описує волинського селянина при кінці XVI в.: „ідучи на роботу, несе на плечі рушницю, а до боку чепляє шаблю або меч“¹⁾. Невичерпані, незвичайні природні богатства по обох боках Дніпра тим часом вабили людність з різних країв і виводили їх далеко від замків, на „уходи“ рибальські, пасічніцькі, ловецькі і ин., де треба було перемешкувати довгі часи і для оборони лучити ся в збройні ватаги. Але оборона непримітно пе-

¹⁾ Див. відомости зібрані в моїй брошурі: Южнорусские господарские замки с. 29.

реходила в зачіпки з ворогами, в напади на таких же уходників противного, татарського боку, на „дупленне татарських чабанів“ (технічний вираз), обопільні напади. Що весни погранична людність розлазилась по тих „уходах“ на десятки миль (так черкаські уходи сягали порогів на полудень, були на Ворсклі, Орелі, Самарі, Тясмину, Інгулу й Інгульцю), тут жила вона цілі місяці, віддана сама собі, не знаючи ніякої власти над собою, вертаючись до замку тільки на зиму. Ся рухлива, неосела, загартована, воєнно-промислова людність і становить основу козачини.

Імя козака вперше з'являється в 90-х рр. XV в.¹⁾; воно лише з часом здобуло собі право горожанства, з початку-ж уживалось для означення певного зайняття, і то, здається, — з певним відтінком погорди або посміху, в усякім разі не означало якоїсь верстви або стану; з початку — се люде ріжних верств, що бавлять ся козацтвом, а не козака верства. Розуміється, таке козакування для більшости не було повсячасним зайняттям, ним бавились якийсь час, особливо за молоду, щоб потім перейти до інших зайнять (пор. поручення 1603 р. „аби отцове синовъ своихъ на козацтво не выпускали“)²⁾; з офіційного боку воно означало господарські промисли в „диких“ степах, неофіційно — юнацькі походи на Татар, дупленне чабанів і всяких переїзжих, і з сим двоїстим характером виступає вже в перших згадках — 1492 і 1499 р.³⁾

Серед сих степових авантюриків муєли траплятись люде всякого стану і національності; польські письменники XVI в. (Папроцкий, Гайденштайн і ин.) кажуть, що козачина була воєнною школою для молодих шляхтичів; але головні і найбільш сталі континенти давали всюди і завсїди пограничне українське посильство і міщанство, найбільш загартовані і впретривалі на ту страшну нужду і прикрости, звязані з козакуванням.

¹⁾ Звістка Бельского під 1489 р. може бути ретроспективною: сучасну йому назву міг він прикласти до давніших подій, як Стрийковский уживає сієї назви в оповіданню про події XIV в., тим більше, що під 1516 р. Бельский каже, що „тоді почали ся у нас козаки“ (с. 991). Що до Мухи, то його повстання тільки анальоґічне з пізнішою боротьбою козачини з польсько-литовським устроєм, але не козачина.

²⁾ Куліш — Матеріяли с. 26.

³⁾ Акты Зап. Россіи I, с. 194, Пулаский — Stosunki Polski z tatarszczyzną с. 223.

Завдяки такому характеру козацької назви, з початку в урядових актах козацьке ім'я стрічається досить рідко, і тим часом як на Україні повно того козацтва, в урядових актах не можна тих козаків домагатись¹⁾. Для прикладу вкажу на Барщину: се одно з козацьких гнізд в середині XVI в. — за часів походів Претвича; Сверчовский між своїми „козаками“ мав 200 Барян; Колицкий, що був ініціатором козацького походу на Волощину 1577 р., „бувши улюбленцем козаків, бо з ними двадцять років перебував“ (Бельский с. 1431), був теж барським шляхтичем²⁾. А тим часом перешукавши численні документи Барського староства, не знайшов я тут і сліду козацької верстви: в дійсності „козаковала“ тут дрібна шляхта, переважно руська. Такі гнізда дрібної руської шляхти-бояр сиділи коло Хмельника, Браслава, Винниці, і вони разом з міщанами мусіли грати головну роль в „козацьких“ нападах, що виходили з сих повітів, де так само, як і в Барщині, в середині XVI в. не знаходимо спеціальної козацької верстви. Як бояре в сих повітах, в наддніпрянських, де боярства майже не було, в ролі козаків виступало міщанство; в урядових актах, як напр. в грамоті 1541 р. до київського воєводи³⁾, козаків розуміють ся під загальною назвою міщан, і ще на початку XVII в. козак — се значить „непослушні“ міщане. Треба було довшого процесу, намноження людей, що спеціалізувались в козакованню, аби козацтво відокремилось в особну групу, з другого боку — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви признане урядом і самими козаками ім'я.

В середині XVI в. сей процес ще йно в початках: в найбільшому центрі козащини — Черкасах найшло ся 1552 р. яких півтретя ста козаків. Із зростом кольонізації Браславської й Київської України в другій половині XVI в., викликаним в значній мірі усьшіхом козацької боротьби з Татарами, число їх мусіло зростати значно, але незвичайно скорий численний й територіяльний зріст козащини й сформованне її в особну верству настає аж тоді, як виробляєть ся ідея козацького імунитету: що козак із своїм ґрунтом виключаєть ся із всякого адміністра-

¹⁾ Для прикладу можна вказати на працю проф. В. — Буданова про кольонізацію України перед Люблинською унією, де він шукає й незнаходячи козаків догадуєть ся про їх знищення — с. 160 і далі.

²⁾ Див. Акти Барського стар. I, с. 292—3.

³⁾ Акты Зап. Россіи II, 354.

твного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенції.

Се знову явище досить скоміліковане, де відіграли свою роль вічні суперечки козаків із старостинськими й міщанськими урядами, протегування козаків урядниками задля своєї власної користи (на се неустанно і даремно нарікає центральне правительство почавши від другої чверти XVI в.)¹⁾, проби правительства організувати козаків, а головню — почути власної сили у самої козачини. Хронологічно треба сей процес покласти на останок XVI в. і початки XVII в., та я вже не буду над ним тут застановлятися.

II.

Шан. автор „Бесід“ приймає Баторієву реформу в її традиційній формі (6-тисячний реєстр, поділений на 6 полків, вибірний старший — гетьман); шан. автор при тім не згадує про попередні й пізніші проби регуляції козачини, так що Баторієва реформа приберася й у нього те епохальне значіння в історії козачини, яке вона мала в пізнійшій козачій традиції, але якого не мала в дійсности. Я не буду застановлятися над цікавою історією цієї традиції; що до самої річи, то видані дотепер матеріяли для Баторієвої реформи дають досить ясно знати, в чім вона полягала і яке місце займає в історії козачини, і я мушу тут коротко згадати про се, не зрекаючись надії перейти колись сю справу глибоше й основнійше.

Передо всім Баторієва реформа стає перед нашими очами як одна з численних проб польського правительства урегулювати козацьку справу. Сі заходи мають цілком ріжну мету на початку XVI в. і пізнійше: до середини XVI в. поки в. кн. Литовське і Польща ще не зневірили ся в можливости відбити ся від Татарів і Турків, ті заходи мають на меті зміцнити козацьку силу й використати її як найбільше против „бусурмана“; коли в другій чверти стала ся радикальна переміна в литовсько-польській політиці і вона, залишивши боротьбу, стала купувати собі спокій дарунками та всякими уступками, всі заходи цен-

¹⁾ Що до даремности, то див. ще документ виданий недавно в Записках т. XIX, Miscellanea.

трального правительства ідуть до того, аби здержати козаків від боротьби з Татарами й Турками, що провадили вони далі, не питаючись, як перед тим так і тепер, про погляди Виленського чи Краківського двору. Центральне правительство виходило в сих плянах з місцевої практики: почавши від перших років і потім протягом цілого століття бачимо, як пограничні старости й інші урядники уживають на державні потреби відділи, зложені з козаків¹⁾. 1524 р. в. кн. литовський з огляду на прислуги, які робили козаки в боротьбі з Татарами, поручав своїй „раді“ зайнятись організацією регулярного корпусу з козаків: в. князь проєктував набербовати тисячу або дві козаків, видавши їм сукна і грошей і сформувати з них залоги по Дніпру²⁾; але сей плян в. князя, як і попередні його поручення про мобілізацію козаків, що він при тім згадує, очевидно, зістались без результату. Бельський згадує, що 1533 р. черкаський староста Дашкович виступив з аналогічним проєктом на соймі, але з того нічого не вийшло³⁾. 1541 р. той самий в. князь, вже для повздержання козаків від нападів на Татар, вислав був свого дворянина, аби всіх козаків київських, канівських і черкаських переписав на реєстр для контролі, й поручив старостам пильновати їх⁴⁾, але при тодішнім значінню козацтва спорядженне реєстра було річею і неможливою і безпотрібною: хто не бавив ся козацтвом при нагоді! Можемо бути певні, що й з того „нічого не вийшло“.

Новий в. князь Жімонт Август, коли турецько-татарські відносини примусили його задуматись над козацькою справою, вернув ся до давнього проєкту свого батька: зорганізувати козаків і взяти їх на плату, з тою ріжницею, що тим вже хотів повздержати їх від нападів.

Сей плян був заповіджений вже 1568 р.⁵⁾, а слідом Ж. Август поручив коронному гетьману набербовати з поміж

1) Козацькі роти в документі Архива Ю.-Зап. Росії III, I N. 1, походи О. Дашковича, П. Ляцковорского, Претвича, козацька ватага з 64 мужа при Сенявськім 1566 р. — *Historya jazdy polskiej*, Гурекого с. 25 etc.

2) Документи Московського архива юстиції I, с. 523.

3) Вид. Туровського с. 1059. Звістка Бельського варта довіря: один сучасний дневник (*Monumenta Poloniae hist.* V, с. 899) дійсно може, що на той сойм приїздив Eustachius Daschkowicz vir bello et militia clarus, хоч і не оповідає ближше нічого про самий сойм.

4) Акты Юж. і Зап. Р. I, N. 105.

5) Архивъ Юго-Западной Росіи III, I, N. 37.

козаків „певний почет“ на королівську службу і платню; гетьман дійсно й набрав такий козацький полк, а король „виняв“ сих козаків з під власти й юрисдикції всяких урядів, настановивши (1570) спеціального „старшого і судю над всіми козаками низовими“¹⁾. Судячи по пізнійшим виказам — 1575—6 р. (перед т. зв. реформою Баторія), козацький полк, набраний Язловецким, числив 300 мужа, що поберали по 10 золотих на рік і сукно²⁾, але се була тільки частина козачини, і перейняте на королівську службу сеї вибраної части нічого не перемінило в відносинах. 1577 р. 600 своєвільних козаків, як рахує Бельскій, ходили під проводом Шаха в Волощину і навели на Польщу нові клопоти. Та найліпше ілюзоричність Житмонтової реформи показуєть ся з заходів Баторія.

По козацькім поході 1577 р. Татари пометнулись нападом на Україну (1578) й обложивши Острог привели Острозького до приреченя, що козаків буде вигнано з Низу; королеви теж було поставлено від Турків і Татар доконечною умовою, аби козаків приборкано; при тім татарський посол радив королеви з одного боку — ужити репресий проти козаків, а з другого — „przedniejszych z nich“ взяти на свою королівську службу³⁾. Баторій, зайнятий війною з Іданськом, а маючи плян московської війни, до котрої хотів ужити й Татар, послішивсь показати всяку охоту задоволити турецько-татарські жадання, хоч вперед застеріг ся, що не сподієть ся від них пожаданого успіху: він пригадує Острозькому, аби йшов на Низ — ловити й виганяти козаків, видає драконські розпорядження проти них, обіцяє спробувати взяти козаків на службу, але zarazом заявляє ханови, що приборкати козаків неможливо ані репресіями ані службою: пильновати козаків в їх пустинях неможливо, і вони завсіди найдуть захист в Московській державі⁴⁾. При такім (дуже оправданім) скептицизмі всі заходи Баторія, хоч як ніби енергічні, виглядають на роботу *ut aliquid fecisse videatur*.

¹⁾ Акты Южной Зап. Россія II, с. 176.

²⁾ Górski Historia piechoty p. 35 i 242, Historza jazdy p. 323: 1575 — super Kozacy Niżowe N. 300, excepto panno per 2½ fl. facit 7500 fl. 1576 — super Cosacos Niżowych 300 per fl. 2¼.

³⁾ Acta Stephani Batorei (Biblioteka ordynacyi Krasińskich — Muzeum K. Świdzińskiego, т. V—VI) N. 23, 25, 26, Bielski p. 1425, 1441, Гайденштайн (вид. Спасовича) I, с. 286.

⁴⁾ Acta S. Batorei N. 26.

Про репресії й слідства Бельський каже, що з них нічого не вийшло (с. 1361). Що до служби, то в осені 1578 р. уложена у Львові така умова з козацькими відпоручниками:

козаки мають бути послухні своєму „найвищому справці“, черкаському й київському старості М. Вишневецькому, іменованому королем на місце неб. Язловецького, і зложать йому присягу в тім, що будуть послухні і додержать умов; вони не будуть воювати Волощини, кримських земель, округів Білгорода, Терніні й иньшим не позволять, а непослушних будуть гамовати; правила, уложені з козаками неб. Язловецьким що до невірників і иньшого, заховують ся на далі;

кождий козак дістає річної плати по 6 кіп литовських і сукно за весь час московської війни, а по війні ту платню, яка була за Жигмонта Августа (себто 10 зл. і сукно)¹⁾.

Сю умову доповнює скарбова записка 1579 р.²⁾, з котрої довідуємось, що служба козакам визначена була з кінцем 1578 р. (від свята св. Миколая), в числі 500 мужа, з платою по 15 зл. на рік і по 4 литовські аршини лонського сукна; що служити вони мали при обороні держави від Татар і в війні з Московою, що крім головного начальника М. Вишневецького був при них поручник (*superintendens*) Ян Оришовський з прибічною ротою 30 мужа і Янчи Бегер писар (він був посередником короля в сих його зносинах з козаками, що привели до

¹⁾ Acta S. Batorei N 160, пор. N. 189.

²⁾ Ся записка видрукована у Гурского *Historya piechoty* с. 242 (порівняти *Źródła IX*, 2 с. 209), тож не від річи буде подати з неї що цікавійше:

Militibus Boristhenis Nizovii dictis anno 1579.

Tam ad custodiendum fines Regni, ab incursionibus Tartarorum, quam ad bellum contra ducem Moschorum susceptis; quorum dux supremus per S. R. M. datus generosus Michael Wiśniowiecki, castellanus Braclaviensis et capitaneus Circasiensis, sub eius regimine servitia sua prestare S. R. M. et regno iuramento astriti esse tenentur.

Servitium eisdem indictum est per S. R. M. a festo sancti Nicolai 1578 in personis 500, in quamlibet pro anno integro per 15 flor. et panni Lundinensis cuilibet per ars. litv. 4.

Yanczi Bagier, notario eorundum Nizoviorum ratione stipendii illius super officium notariati, ad litteras S. M. R. data Cracoviae 29 Octobris 1578, flor. 50.

Joanni Oriszowski superintendenti eorundem Nizoviorum in personis N. 30, cuilibet pro anno dimidio per flor. 7/15 et pannum Lundinense.

сієї умови)¹⁾. Крім того з інших джерел — з пізніших згадок знаємо, що Баторий надав козакам на військовий шпиталь м. Терехтемиров²⁾. Отсе й є т. зв. Баторієва реформа.

З вище поданих звісток бачимо передо всім, що переведена Баторієм козацька організація була безпосереднім продовженням організації, що вже існувала перед тим, за часи Жигмонта Августа й по його смерті. Не ясно, чи новий відділ, організований Баторієм, заступав місце того козацького полку, що ми бачили в 1575—6 р., чи існував поруч його; перше здасть ся мені правдоподібнішим, бо про той попередній полк нема звісток в умові (хоч в московській війні стрічаємо полк з 300 козаків, але се мабуть випадкове повторення числа); я-б висловив здогад, що під час козацьких походів в Волоцину ті взяті на королівську службу козаки теж замішались до них, вийшли з послухності, й організація розпалась; не без впливу на сю дезорганізацію могла зістатись і смерть гетьмана Язловецького († 1575)³⁾. Скептичні погляди на можливість котрою небудь дорогою приборкати козаків, висловлені Баторієм тогож 1578 р., і поясненне скарбової записки і самої умови, що козаків взято на службу для війни з Московщиною, наводять на гадку (я-б її уважав майже певною), що організуючи новий козацький полк, в трохи більшим, ніж попередній, числі, Баторий мав передо всім на меті придбати добру силу для нової війни з Московщиною, на другім пляні стояла оборона полудневих границь і на решті — задоволення Татар і Турків тою пробою приборкання козаків.

Зорганізований козацький полк з 500 мужа, під проводом Оришовського, дійсно виступає в московській кампанії в 1579—80 р.; з попису його, спорядженого весною 1581 р., коли він, видно, вернувся з походу, бачимо, що він складався з 50 десятків, кождий під проводом отамана (десятого); крім того було 50 мужа, що становили роту поручника; під час походу багато поветувало до полку чужинців — мабуть на місце побитих — Білорусинів і різних зайд (Лотинів, „Москвитинів“ etc.). Сей полк (500 люда) — видно пішаки⁴⁾. Крім нього брали участь в кам-

1) Źródła dziejowe т. IX, ч. 1, с. 216.

2) Лясота в Мемуарах вид. Антоновичем I, с. 161.

3) Ся думка була піднесена в диспуті над сим рефератом на засіданню Н. Товариства ім. Шевченка.

4) Źródła dziejowe XX, с. 155; пор. Górski Historia piechoty с. 243, Źródła IX, 2 с. 216.

панії кілька інших, менших полків козацьких: в рахунках 1579—80 р. крім згаданого 500-ного козацького полку, при старості оршанським Филоні Кмитичу було ще сто кінних козаків; при воєводі полоцьким Дорогостайським в Полоцьку було 300 піших і 100 кінних козаків, при якимсь Івані Новельським 100 піших, в Лівонії було 270 кінних козаків¹⁾; правдоподібно, се були полки, що не входили в організацію, переведену самим Баторием, зорганізовані поодинокими особами; власне вже на сю, останню чверть XVI в. можемо покласти початки тих панських рот козацьких, чи зорганізованих по козацьки, з котрими стрічаємось на кождім кроці в XVII в.²⁾. Властиве реєстрове козацтво, уживаючи пізнішого терміна, організоване Баторием — то тих 500 мужа під близшим проводом Оришевського, і всі оповідання про 6000-ний Баториевий реєстр, то сильний анахронізм.

Тим часом як певну частину *przedwiejszych* козаків вербовано на королівську службу, на „*łotrowstwo*“ Баторий далі вигадував різні репресії (соймові постанови з грудня 1579 р. й універсал з січня 1580 р.)³⁾, а ті, оправдуючи королівський скептицизм до сих заходів, далі вели свої зачіпки з землями Турецької держави, піддержуючи різних кандидатів на волоське господарство (1579—80)⁴⁾, а супроти репресійних заходів Батория дійсно шукали собі опори у Московської держави⁵⁾. Гайденштайн (II. 361) каже, що з кінцем Московської війни (1582) в ряд козаків прибуло багато відзвичаєних від спокійного життя вояків; але й без них козачина мусіла бути дуже численна (1590 р. раховали їх, як каже Бельский, на 20 тис. — с. 1644). Козацький полк на королівській службі, під проводом Оришевського, істнував далі — маємо звістку з 1583—4, і пізніше⁶⁾, але сей полк „послушних“ з кілька сот люда цілком тратить

¹⁾ Źródła dziejowe IX 2 с. 215 - 8, Górski Hist. jazdy с. 23.

²⁾ Див. пописи козацьких рот з 1589—90 р. у Турського Historya jazdy с. 316—7.

³⁾ Volumina legum II с. 206, Архивъ Юго-Зап. Р. III, I N. 5.

⁴⁾ Acta S. Batorei N. 81—7, 187—193.

⁵⁾ Маємо факти пізніші, 380-х рр. Соловйов VII, с. 609, с. 35 і 243 і далі (вид. 1894 р.).

⁶⁾ Górski Hist. piechoty (w roku 1583 liczyło się ich na służbie 600, a obowiązki starszego pełnił Oryszowski — джерел на жаль не подано) Архивъ Ю.-Зап. Р. III. I N 6.

ся серед маси вільного козацтва, з цілим рядом гетьманів, що виступають саме тепер, в 1585—9 р.: Михайло й Кирик Ружинські, Богдан Микошинський (1586), Лукьян Чернинський (1587), якийсь Кулага (1589) і т. ин.; похід за походом ідуть на турецькі й татарські землі, поки польське правительство, перестрашене перспективою турецької війни не забралось на ново (1590 р.) до репресій з одного боку й організованя реєстрового козацтва з другого; Мик. Язловецькому поручено набрати 1000 люда „на погамованне українного своєвільства“, а zarazом з огляду на перспективу турецької війни взято на службу 3000 козаків¹⁾. Одно слово, се було знов цілковите повторення того, що вже мало місце за Жигмонта Августа й Батория.

Я не можу тут ширше розводитись, але і з сказаного на сей раз, здасть ся, виходить ясно, що Баториєві заходи коло козаків не мали зовсім якогось епохального значіння для них, що сі заходи нічим особливим не відрізнялись від иньших (тільки в часом все більші маси козацтва притягались на коронну службу) і як і всі иньші впливали на еволюцію козачини — не більше.

III.

Моя друга примітка одначе зайняла за багато місця; коли-б я схотів робити такі примітки і дальше, мусїв би написати цілу книжку. Я обмежусь дальше тільки загальнішими увагами.

Звичайно відрізняють повстання Косинського і Наливайка, як два осібні рухи; в дійсности Україна від вступлення Косинського і до кінця дубенської кампанії була в неустаннім руху, що часами заостряв ся, але все не переривав ся.

В діяльности Сагайдачного треба остро відрізнити фактичні здобутки козацтва від правно санкціонованих; як перші були великі, так незначні були другі. Політика Сагайдачного, як і богатьох його наступників, власне характеризуєть ся сею про око безграничною податливістю перед неможливими жадами польського уряду, тим часом як всі надії покладались на те, що в дійсности сі уступки не перейдуть в жите і козачина фактично буде мати чи зараз чи трохи згодом повну свободу. Ся умірко-

¹⁾ Górski Hist. piechoty с. 243.

вана політика одначе знаходить опозицію у більш радикальних елементів козачини, і ся боротьба двох напрямів — дуже інтересна сторона сього періоду, від Сагайдачного до Острянина (тай перед Сагайдачним вже маємо напр. цілком в таким стилу боротьбу 1598 р. між уміркованими, під проводом Байбузи, і радикальнійшими Полоусовцями¹); в останніх роках власне прибули деякі дуже цікаві матеріали для ілюстрації цієї боротьби (як напр. боротьба Петражицького-Кулаги з радикальнійшими противниками, що закінчила ся його смертю).

Про Хмельничину не буду тут говорити: я про неї спеціально поговорю незадовго й висловлю свій погляд. В часи т. зв. Руїни поза ріжними партиями — московськими, польськими, турецько-татарськими не треба тратити з ока того що є властивий *spiritus movens* — автономічні змагання старшини і соціально-економічна опозиція проти старшини (дуків) народних мас і їх репрезентанта — Запорожа; від Б. Хмельницького і до Дорошенка автономісти готові хапати ся разом і за Московщину, і за Польщу і за Туречину для осягнення свого політичного ідеалу, тим часом як ріжні спекулянти смажуть свою печеню при огні народньої опозиції. Виговеський і Дорошенко се не заступники двох ріжних напрямів, а люде з одного кружка. І пізнійше ще довго живуть ці політичні, автономічні змагання. Сказати, як автор Бесід, що при кінці XVII в. старшина цілком забула про автономічні завдання та дбала про власні інтереси, що то були часи найбільшої деморалізації серед старшини (с. 106), — буде за багато. Були між нею еґоїсти й запроданці, але закинути їй в цілости повний брак політичних ідеалів не можна. Процес продажі політичних змагань за ціну суспільно-економічних вигід (загарбання земель і закріпощення люду та придбання дідичного упривилеюваного становища) ішов довго, почавшись ще з третьої чверти XVII, ціле столітє, вказаною російським правительством стежкою, а славна комісія 1767 р. ще дуже недвозначно показала, що під дворянським пошілом ще тліли автономічні недогарки.

Аґонію козацького устрою в Гетьманщині можна-б було оповісти трошки ширше і докладнійше. Треба відріжнати Малоросійську колегію заведену 1722 р. і зложену з самих Великоросіян, що мала *de jure* тільки служити апеляційним трибуналом і мати контролю над управою, що (кажу — *de jure*) мала

¹) Listy S. Żółkiewskiego с. 86—90.

зіставатись в руках генеральної старшини, від пізнійшої, зорганізованої по смерті Д. Апостола, що мала сама правити і була зложена вже нарівно з Великоросиян і українських старшин.

При виборі Апостола гетьманська власть далеко не була вернена до *statu quo ante* Подтавської катастрофи, вона була обмежена значно в порівнянню навіть з практикою останніх років Скоропадского, і т. и.

Ще два слова про саму форму. Книжка дає догадуватись, що ми маємо виклади списані рукою слухача; взагалі при таких записованню не одно несується: затрачується початкова перспектива, другорядне заступає головне і т. ин., а в сій книжці, де, як сказано на вступі, історія козачини мала бути оглянена з „теоретично-філософського погляду“ (с. 7), се особливо дає себе відчувати: що загальнійше трактується річ, тим тоньше мусить бути обробленне; було-б пожаданим, аби при новім виданню автор сам переробив книжку; при тім могли-б бути деякі усунені *lapsus calami*, а деякі занадто короткі огляди поширені. Мова теж повинна-б бути ліпша.

У Львові, 24/І (5/ІІ) 1898.

